

Сарадња лекара Емериха Линденмајера и архитекте Јана Невола на обнови амама у Сокобањи

Гордана Митровић, Марина Нешковић

Републички завод за заштиту споменика културе – Београд, Београд, Србија

КРАТАК САДРЖАЈ

Амам у Сокобањи је изузетан пример дводелних амама, карактеристичан у стилском, типолошком и технолошком груписању здања ове врсте. Један је од само два овога типа која су остала сачувана на територији Србије и једини који је до данас остао у својој првобитној функцији. О његовој изградњи сазнаје се из дефтера Видинског санџака из друге половине 16. века. У корпусу богатог градитељског наслеђа амама су јединствена остварења профаног јавног типа која су одиграла значајну улогу у развоју здравствене културе. Заснована првенствено на специфичној функцији, она имају посебан архитектонски израз и често су монументална, декоративна, маштовита у погледу облика и украса. Оправку купатила и бањских извора иницирао је кнез Милош одмах по прикључивању Сокобање Кнежевини Србији 1834. године. Тада су предузети радови на поправци мушког купатила уз које је формиран засебан простор са „кадом“ кнеза Милоша, док је женско купатило остало зарушено. Министарство унутрашњих дела је 1847. године послало тадашњег начелника Санитетског одељења др Емериха Линденмајера и архитекту Јана Невола у стручну комисију, да испитају стање амама, како би се његова оправка уврстила у радове финансиране из државног буџета. После њиховог заједничког сагледавања стања и испитивања постојећих проблема, на основу исцрпног извештаја који су доставили Министарству унутрашњих дела, током 1850. године обављени су сложени радови на обнови – на основу пројекта архитекте Јана Невола и уз његов стални надзор. Приступ који је примењен у архитектонском поступку обнове заснивао се на принципима који су владали у време градње, чиме је очувана како основна функција, тако и вредна архитектура овог здања.

Кључне речи: лековите воде; амам; обнова; лекар; архитекта

УВОД

Почетак истраживања минералних вода у Србији у новије доба везује се за период владавине кнеза Милоша, који је уследио после вишевековног раздобља сталног присуства Отоманске империје на том простору и њен непрекидни утицај на све видове живота, што је оставило за собом и бројне материјалне трагове, као и споменике духовне културе. Посебну врсту наслеђа представљају градитељска дела везана непосредно за коришћење минералних и термалних извора, као непобитни докази о организованом животу у њиховој близини, али и о њиховом коришћењу за хигијенске потребе у складу с обичајима и религијом источњачких народа. Као једно од значајнијих питања којем се кнез Милош посветио било је и стварање услова за здрав живот народа, а нарочито успостављање хигијенских навика. Његовим залагањем Србија је хатишерифом из 1830. године добила право да оснива здравствене установе и да сама брине о здравственој заштити становника, док је Сртењским уставом из 1835. године знатно унапредила однос према овом за државу значајном питању [1]. Интересовање кнеза Милоша за здравствену заштиту народа заснивало се на моралним и економ-

ским разлозима, али и жељи да постане цењени владар успешне и признате европске државе. Током прве владавине кнез Милош је допринео успостављању здравствене културе у Србији оснивањем првих болница и апотека, организовањем карантина и карантинског кордона, испитивањем хемијског састава минералних вода и првим активностима око уређивања бања [2].

Посебан проблем био је недостатак образованих људи у Србији који би својим знањем допринели изградњи и уздизању државе, због чега су одређену улогу имали странци. У Србији кнеза Милоша здравствену заштиту и послове у области градитељства вршили су најпре странци: лекари, апотекари и инжењери, потом и образовани Срби из Хабзбуршке монархије, који су краће или дуже ту остајали. Огроман удео у унапређивању земље после стицања државне независности, нарочито у решавању питања законодавства, имали су Срби из Аустроугарске, који су доносили вредности културно-цивилизацијског круга у којем су се формирали. Први лекари били су др Константин Александриди, др Вито Ромита, др Бартоломео Куниберт, др Јован Стејић, др Карло Пацек, др Емерих Линденмајер, др Стеван Мачај, др Георгије Новаковић, др Антоније Славуј и други [2-5]. Прве обра-

Correspondence to:

Gordana MITROVIĆ
Republički zavod za zaštitu
spomenika kulture – Beograd
Radoslava Grujića 11
11000 Beograd
Srbija
gordanamitrovic@vektor.net

зоване архитекте и инжењери у Србији били су Франц Јанке, Јан Неволе, Франц Доби, Константин Радотић, Атанасије Николић, Аугуст Церман и други [6-11].

ДОПРИНОС ЛИНДЕНМАЈЕРА И НЕВОЛА ОБНОВИ БАЊА СРБИЈЕ

У сложеном процесу уређења и изградње бања Србије посебан допринос дала је сарадња лекара Емериха Линденмајера (*Emmerich Lindenmayer*, 1806–1883) и архитекте Јана Невола (*Jan Nevole*, 1812–1903), два државна службеника – странца.

Доласком др Линденмајера у Санитетско одељење Министарства унутрашњих дела држава је почела да организовано испитује минералне изворе и планира уређивање бањских и климатских лечилишта и насеља за лечење и опоравак [12]. Током четрнаест година рада као начелник санитета (1845–1859) Линденмајер се посветио испитивањима, уређењу и развоју српских бања организујући хемијске анализе воде, сређивање извора, откуп земљишта око извора и изградњу зграда за смештај пацијената [12]. Припремао је правна акта о обавезном присуству лекара током сезоне у бањама, о пословима бањског чувара, о општем реду у бањама. Незадовољан недовољним коришћењем бања, јер у њима нема никаквих услова за пристојан боравак, залагао се за градњу конака за смештај посетилаца и слање лекара с одговарајућим инструкцијама о саветима које треба да деле гостима током сезоне. Подстицао је коришћење минералних вода и тиме што је осмислио начин како да се она флашира и доставља корисницима. Посебно је допринео популаризацији Србије и српских бања објављивањем многих текстова у новинама, магазинима и часописима. Његова књига „Опис минералних вода и њихова употреба уопште, а понаособ лековитих вода у Књажевству Србији“ објављена је на српском и немачком језику 1856. године у Београду [13]. У овој књизи он детаљно описује лековите воде уз прецизна упутства за њихову употребу. Његово друго дело, „Србија, њен развој и напредак у санитету са напоменама о целокупном санитетском стању на Оријенту“, објављено је на немачком језику 1876. године у Темишвару [12]. Ове књиге су полазиште у изучавању историје српске медицине 19. века. Линденмајерова залагања за исправну употребу лековитих вода, која је заснована на хемијским испитивањима, заштити извора и одређивању начина примене према медицинској процени, и омогућавање њиховог коришћења изградњом одговарајућих грађевина за смештај и лечење могу се сматрати пресудним за развој бања. Његов рад на унапређењу ових специфичних насеља у заосталој и конзервативној Србији је својеврстан напор да се уведу нови културни модели по узору на државе средње Европе.

Инжењер Јан Неволе међу првим је школованим градитељима који су дошли у ослобођену Србију [6, 8, 14]. Као већ искусног архитекту по препоруци професора Јанка Шафарика, а на предлог Министарства унутрашњих дела, Совјет га је примио на рад на три

године, да израђује планове за грађевине свих врста, да надзире њихово извршење и да се стара да се јавна здања тачно и уредно подижу по плану, као и да ради на изградњи путева, регулисању села и вароши и слично [15]. Био је постављен за главног инжењера Одељења грађевина у Попечитељству унутрених дела (Министарству унутрашњих дела) 1852. године.

ПРВА КОМИСИЈА ЗА ОБНОВУ БАЊА

Од осамостаљења Србије изградњу државе и њено јачање одликују током 19. века политичка превирања и смене династија. Тако је и за време владавине кнеза Александра Карађорђевића, који је такође разумео велику важност уређивања минералних извора, настављено испитивање њихове лековитости, те су такви послови уведени „у редовно буџетирање“ [2]. Министарство унутрашњих дела добило је задатак да 1844. предвиди за следећу годину поправке у бањама. За планирање ових послова били су значајни стручни извештаји. Може се претпоставити да је почело постављање окружних инжењера на основу расписа Министарства од 18. јуна 1846. године упућеног свим окружним начелствима у којем се каже да морају водити бригу о грађевинама у своме округу [16]. Захваљујући извештајима окружних лекара и физикаса које је добијао о стању у бањама, као и сопственим запажањима, начелник Санитета Линденмајер могао је закључити да су неке од њих биле потпуно природне, без трагова деловања људи, да су у неким постојали остаци купатила, а да су негде она била у веома лошем стању [2]. Због оваквог стања у бањама, нехигијенских услова и недостатка смештаја, Министарство унутрашњих дела наложило је Линденмајеру да са државним инжењером Јаном Неволом обиђе 1849. године Брестовачку Бању, Рибарску Бању и Сокобању, како би прегледали државне грађевине и предложили мере за њихово побољшање [2]. На основу исцрпног извештаја који је Линденмајер доставио Министарству, урађени су планови за проширење бањских имања и откупљивање потребне земље [2]. Затим су започети радови на заштити и уређењу извора, обнови и изградњи купатила, као и зграда за смештај гостију.

АМАМ КАО СПЕЦИФИЧНО ГРАДИТЕЉСКО ОСТВАРЕЊЕ

У исламској архитектури амама су јединствена градитељска дела, профаног јавног карактера, која су одиграла значајну улогу у развоју здравствене културе на Балкану. Заснована првенствено на специфичној функцији, она су често монументална, декоративна, маштовита у богатству облика и украса [17, 18, 19]. Основна функција допуњавана је вештим постављањем у оквир потпуног пријатног доживљаја. Градитељи амама показивали су умешност у решавању сложених архитектонских питања, примени разних техника

градње и материјала, као и различитих конструктивних склопова. Градња оваквих грађевина је сложен и компликован посао који су обављали изузетно вешти и обучени мајстори различитих специјалности: клесари, зидари, сујолције (мајстори за градњу водовода), куршумције (мајстор за топљење олова), столари, стаклари, ковачи, казанције.

Да би се сагледала комплексност ове врсте грађевина и разумео процес њиховог коришћења, потребно је знати које су уобичајене основне просторије амама у којима се знањима градитеља усмеравају и контролишу два основна елемента – ватра и вода. То су: шадрван (чекаоница и гардероба); капалук (просторија за одмор после купања); халвате (простор за купање); трашхана (кабина – просторија ограђена даскама у којој се депилрало помоћу тинктура сачињених од трава); хазна (резервоар за воду или просторија из које се вода разводила у просторије за купање кроз цеви положене у зидове; у хазну се могло ући кроз један отвор из халвата); курна (камено издубљено корито – базен); нужник (често је био у самој згради, у њега се улазило углавном из капалука, а каналима су се одводиле отпадне воде даље ван амама или у базен џехенемлук изван амама, а одатле каналом хериз даље је отицао); ђулхан (ложионица) са предпросторијом, одакле се ложило (чине га два дела – *hyrocaustum* и *praeformium*; *hyrocaustum* је украни део испод целе грађевине осим испод шадрвана, сличан подруму, али не велике висине, у који се улазило из малог предворја, *praeformium*, што се надовезивало на хазну, а по унутрашњости лизчило на капалук. Добар део предворја укопан је у земљу тако да је у истој висини с подом хипокауста. Улаз у хипокауст је испод казана у хазни, и ту је било огњиште у којем је ватра непрестано горела. Топли ваздух је циркулисао испод плоча и кроз многобројне цеви скривене у зидовима амама, или кроз отворе сличне димњаку, излазио на мале отворе сличне шупљим ваљцима што су били око тамбура кубета. Тако се загревала зграда, али и вода ако није била термална. Хипокауст је имао гвоздена врата). Друга врста амама имала је мејдан (предворје слично холу између купатила и халвата). Вода је довођена са извора кроз глинене (керамичке) цеви (чункове) везиване најчешће оловом. При извору се налазила једна терезија (вага или мали базен где се вода даље усмеравала), а исто тако и пред хазном, где се завршавао „водовод“. Из терезије у хазну је текла вода посебним цевима у амам, а посебним у хазну, и према потреби се могла ту и зауставити. Вишак воде је пуштан у шадрван и чесме на улици, којих је било уз амаме. У терезији се налазио цевцир (решетка или цедиљка) [20].

Извори за истраживање, као што су бројни путописи, путне белешке са цртежима, успутни осврти у разним списима у којима су описивана и дела ове монументалне архитектуре, садрже значајне податке корисне за проучавање специфичних грађевина какве су амама. Путници са Запада који су у 16. и 17. веку путовали по Истоку, према многим описима амама, очигледно су били њима опчињени, будући да се у својим крајевима нису сусретали с оваквим здањима.

Слика 1. Амам у Сокобањи – женско купатило (фото: Завод за заштиту споменика културе Ниш)

Figure 1. Hammam in Sokobanja – women's bath (photograph: Institute for Protection of Cultural Monuments Niš)

Они их описују с усхићењем, али су се чудили њиховој честој употреби, томе што се купању посвећује толика пажња и у ту сврху граде посебне монументалне грађевине. Тако је путописац Пуле (*Pouillet*) средином 17. века оставио детаљан опис изгледа и начина коришћења амама. Према његовом опису, купатила имају три просторије: у првој, са водоскоком у средини и зиданим клупама по ободу, скида се одећа и потом се прелази у другу, мању просторију, где се тело припрема за купање у главној, трећој просторији, са базеном надвишеним кубетом са малим стакленим отворима и подом поплочаним мермером (Слика 1). Он је забележио „да оно што је добро у овим купатилима јесте то што она не само што одржавају гипкост удова и нежност коже, већ и заустављају ток многих болести“ [21].

Други значајан опис амама и посебно свих фаза процеса употребе купатила, као обавезног дела друштвеног живота, обичаја и навика у јавном простору, дао је Никола де Николе (*Nicolas de Nicolay*, 1517–1583) [20]. Према његовом опису, то су раскошно грађене зграде с неколико просторија, обложене мермером или каменим плочама. Он је нагласио да се у амам одлази ради здравља и зато што то људе чини лепшим. Третман у амаму састоји се од неколико поступака према утврђеном редоследу, при чему се прелази из просторије у просторију. После свлачења и одлагања одеће у првој просторији, која је имала улогу чекаонице и гардеробе, а на чијој се средини налазио водоскок (шадрван), људи су седели на миндерлуцима (каменим клупама уз зид). Потом су одлазили у следећу просторију, где се обављала депилација, затим у собу у којој је била виша температура, са столовима или великом каменом плочом на средини. Ту се лежало и знојило, после чега су амамске слуге (телаци) посетиоцу детаљно прали и трљали тело, а затим масирали, па поново прали и трљали. У просторије где су биле каде или базени одлазило се после депилације и темељног прања, а тек после базена обављала се масажа. На крају се одлазило поново у прву просторију са шадрваном, где се чекало да се тело осуши и где се често водио некакав друштвени живот.

РАДОВИ НА ОБНОВИ АМАМА У СОКОБАЊИ

Амам у Сокобањи изузетан је пример, карактеристичан у стилском, типолошком и технолошком груписању здања ове врсте [22]. Овај репрезентативни дводелни амам до данас је у непромењеној употреби, а како се налази у једној од најпознатијих бања, и веома је посећен. Амам је двострука (чифте) лековита бања (каплица) за истовремено одвојено купање мушкараца и жена (Слика 2).

Старо купатило у Сокобањи међу ретким је сачуваним аутентичним комплексима ове врсте, а чине га четири спојене грађевине из различитих епоха – дводелни амам (16. век), крило с кадама и улазним тремом с аркадама (из 1880. године) и инхалаторијум (20. век) [23]. Сокобањски амам саграђен је од камена неправилног облика повезаног кречним малтером, углавном измешаним са „кечетом“ – саструганом длаком са говеђе коже. Зидови су знатне ширине, при чему су спољни дебљи од унутрашњих. Унутрашњи зидови малтерисани су водонепропусним кречним малтером црвенкасте боје. Подови су поплочани дебелим каменим плочама. И мушко и женско купатило су засведени по једном куполом коју носе декоративно обрађени пандантифи (Слика 3). Најстарији турски покривач био је олово, док је после обнове кнеза Милоша амам био покривен ћерамидом.

Прву поправку у 19. веку оштећеног бањског извора и купатила наредио је кнез Милош одмах по прикључивању Сокобање Кнежевини Србији 1834. године [2]. Суд Нахије Бањске обавестио је кнеза писмом од 28. марта 1834. године, уз које је био приложен једноставан цртеж основе [2], да су радови отпочели, али да је због опалог малтера унутра и трагова ложења ватре питање да ли поново све треба малтерисати. У одговору је наложено да посао заврши сердар расински Милета Радојковић према упутствима кнеза Милоша [2]. Тада је поправљено само мушко купатило и у једној споредној просторији уређен је простор с кадом за кнеза Милоша (Слика 4). Женско купатило је и даље остало зарушено, будући да се недовољно вешти мајстори нису смели упустити у већи обим радова [2].

Следећи радови обављени су 1842. године, када је извршена оправка чесме хладне воде „која је к разлађивању топле воде у Амаму сведена била, са свим порушена и искварена“ [2]. Пет година касније појавио се нови проблем слабог дотока воде и недовољног пуњења резервоара. Тада је Министарство унутрашњих дела одредило комисију са задатком „да се бања потанко и тачно прегледа, да се утврди узрок опадања воде за купање и да предложи шта би и како би се томе могло помоћи“ [2]. За чланове комисије одређени су др Емерих Линденмајер, начелник Санитета, и Јан Неволе, главни државни инжењер [8]. Они су добили пуно овлашћење да могу предузети све радове који би уједно служили као припрема за темељну оправку амама. Треба напоменути и чињеницу да је Линденмајер био упознат с резултатима истраживања барона Сигмунда Аугуста Волфганга Фрајхера фон Хердера (*Sigmund*

Слика 2. Амам у Сокобањи (фото: Републички завод за заштиту споменика културе)

Figure 2. Hammam in Sokobanja (photograph: Institute for Protection of Cultural Monuments of Serbia)

Слика 3. Амам у Сокобањи – мушко купатило (фото: Завод за заштиту споменика културе Ниш)

Figure 3. Hammam in Sokobanja – men's bath (photograph: Institute for Protection of Cultural Monuments Niš)

Слика 4. Амам у Сокобањи – када кнеза Милоша (фото: Завод за заштиту споменика културе Ниш)

Figure 4. Hammam in Sokobanja – men's bath with the Prince Milos' bathtub (photograph: Institute for Protection of Cultural Monuments Niš)

August Wolfgang Freiherr von Herder, 1776–1838) [24] крајем септембра и почетком октобра 1835. године у Сокобањи (Алексиначкој бањи). Фон Хердер је написао да су у Сокобањи на старим римским зидинама саграђене турске, односно да је изнад главног извора „сазидана зграда опасана зидинама, која има куполу у којој се налази велики округли базен пречника 12 лаката, са седиштима која су постављена околу, а његова дубина је два и по лакта. Из овога базена вода отиче у такозвано сиротињско купатило, које се налази у непосредној близини, где се купају жене и деца. Све је у нареду. Надам се да ће државне власти које се баве установама од општег интереса око овог извора саградити објекте за боравак гостију и запослити бањског лекара с годишњом платом и спровести све неопходне мере. А то значи да је потребно да се сагради неколико посебних купалишта, као и једно опште купалиште за мушкарце из нижих сталежа, јер за то има довољно места, а и капацитет извора је довољан. Овај лековити извор на једном тако повољном месту могао би у том случају да постане веома благородни окрепљујући.“ Он је навео да су два извора у Сокобањи по својствима слична изворима у Пфеферу у Швајцарској и у Гаштајну код Салцбурга [24]. Линденмајер је преузео Хердеров опис [2, 24] и навео у свом извештају: „Вода има само два јака извора, по четири хазне у којима се вода сабира; један је извор с поља у хошету између они два обшти купатила с горње стране, а други у самом женском купатилу.“ [2]

Детаљан извештај о стању амама с предлогом за његову обнову Комисија је послала Министарству [2]. На основу закључака до којих је Комисија дошла може се претпоставити да су приликом испитивања наведеног проблема извршени и одређени истражни радови у темељној зони амама и на проверавању стања изворишта, каптаже и развођења воде. Подаци о начину фундарања применом дрвених шипова могли су бити добијени само путем сондажних ископавања. У извештају се као први разлог недовољног дотока воде наводи управо конструктивно решење темеља „на кратким кочевима“, за које се даље наводи да су дуже време били у води и да, иако нису потпуно иструлили, имају знатне шупљине кроз које вода несметано отиче испод темеља. Овај разлог се може повезати и са следећом констатацијом која се у извештају наводи а то је да су две блиске грађевине (мушки и женски амам) делом сазидане над изворима. Сматрају да се престанак коришћења женског купатила може везати управо за недостатак воде, што је могао бити проблем још од његове изградње. Овај закључак може потврдити одломак опширног дефтера Видинског санцака из друге половине 16. века, који уз опис села Градашнице садржи белешку с навођењем значајног податка да је Јахјабег завештао приходе од своје воденице за обнављање купатила „која је озидана у Сокобањи“ [25]. Испитивањем извора констатовано је да воде има довољно како за постојећа два купатила, тако и за проширење „за више од двадесет појединачних купатила“ [2]. Из свега наведеног може се закључити да је истраживање

показало да су проблеми везани за стање грађевине, а не за капацитет изворишта.

У извештају је описано и неуредно окружење амама са бројним приватним баракама које онемогућавају развој бање, с предлогом да се откупи земља и уреди простор. Према одобреном плану, Неволе је током 1848. године надгледао припремне радове „за предстојећу темељну оправку која је и 1850. с пролећа започета трудом првога Правитељственог Инжинира Г. Неволе за неколико месеци свршена“ [13]. Обнова амама била је сложен и компликован посао који је могао да обави добар познавалац технологије његовог функционисања, али и зналац технике градње и материјала. Ово је један од најсложенијих задатака који је Неволе добио да уради у некој од бања после комисијског утврђивања стања с Линденмајером. Његов приступ санирању и обнови овог специфичног здања заснивао се на начелима које данас можемо окарактерисати као начела поштовања функције и аутентичности историјске грађевине, очувања њеног просторног и конструктивног склопа и архитектонског израза. Пројекат према којем је архитекта Јан Неволе извео радове није до данас познат. О резултатима изведене обнове и изгледу амама после радова остаје до даљег да сведочи само запис др Емериха Линденмајера: „Можемо се дакле дичити са тим купатилима, и само је сажалењати што она стара здања с поља ни у чему оправљена нису, премда то опстојатељство нешто и доброга има, јер се из тога види стародревност ти купатила.“ [13]

Због великог знања и искуства, Неволе је уживао огромно поверење власти, која му је давала многе одговорне задатке [6]. Поред обнове амама у Сокобањи, био је ангажован и у обнови старих купатила у Брестовачкој и Рибарској Бањи и надгледао је радове редовно 1850. године. Када је откупљена земља у Буковичкој Бањи 1852. године, имао је удела у планирању њеног уређења.

ЗАКЉУЧАК

Почетак истраживања минералних вода у Србији везује се за период владавине кнеза Милоша, који је посебну пажњу посвећивао побољшању основних услова живота и унапређењу здравствене културе становништва. У остваривању ових циљева посебну улогу имали су образовани стручњаци – странци које је ангажовао на пословима у различитим областима. За процес уређења и изградње бања Србије значајан допринос дала је сарадња лекара др Емериха Линденмајера и архитекте Јана Неволе, два државна службеника. Као чланови комисије Министарства унутрашњих дела они су крајем четрдесетих година 19. века извршили преглед државних грађевина у Брестовачкој, Рибарској бањи и Сокобањи, на основу чега су предложили мере за њихово побољшање. Захваљујући њиховом знању и искуству, а по свему судећи и креативној и плодној сарадњи, може се рећи да су тада остварена једна од првих мултидисциплинарних истраживања

преточена у радове на заштити и уређењу извора, обнови и изградњи купатила. У томе је несумњив удео имао др Линденмајер, као изванредан познавалац коришћења лековитих вода и њиховог „благоделатног“ дејства на здравље људи.

Сложена питања обнове амама у Сокобањи архитекта Јан Неволе успешно је решио кроз јединство поштовања основне функције и процеса коришћења

лековитих вода и очувања аутентичности и историчности здања у којима се тај процес одвија. Задржавањем затеченог просторног и конструктивног склопа грађевине, првобитних облика, примењених материјала и техника градње, први модерни архитекта у Србији представио се и као конзерватор који је обновом овог јединственог двоструког амама сачувао његове вредности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Đorđević T. Srbija pre sto godina. Beograd: Prosveta; 1946.
2. Mihailović V. Iz istorije saniteta u obnovljenoj Srbiji od 1804–1860 (posebna izdanja, knj. CLXXX – Odeljenje medicinskih nauka, knj. 4). Beograd: SAN; 1951.
3. Stanojević V. Organizatori zdravstvene službe i istaknuti bolnički lekari starog Beograda. Godišnjak grada Beograda. 1962/1963; (9-10):171-98.
4. Stojanović V. Kultura i zdravstvo: zdravstvena služba. In: Istorija Beograda 2. Beograd: Prosveta; 1974. p.791-804.
5. Čolović R. 800 godina srpske medicine i 140 godina Srpskog lekarskog društva. In: Zbornik radova Trećeg naučnog skupa „800 godina srpske medicine“ (Sokolski zbornik). Beograd: Srpsko lekarsko društvo; 2012. p.11-45.
6. Nestorović N. Građevine i arhitekti u Beogradu prošlog stoleća. Beograd: Udruženje Jugoslovenskih inženjera i arhitekata – Klub arhitekata; 1937.
7. Roter-Blagojević M. Nastava arhitekture na višim i visokoškolskim ustanovama u Beogradu tokom 19. i početkom 20. veka, uticaj stranih i domaćih graditelja. Godišnjak grada Beograda. 1997; (44):125-68.
8. Đurić-Zamolo D. Graditelji Beograda 1815–1914. Beograd: Muzej grada Beograda; 1981.
9. Nestorović B. Arhitektura Srbije u XIX veku. Beograd: Art Press; 2006.
10. Trgovčević L.J. Planirana elita: O studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku. Beograd: Službeni glasnik; Istorijski institut; 2003.
11. Trgovčević L.J. Školovanje inženjera iz Srbije na Visokoj tehničkoj školi u Berlinu do Prvog svetskog rata. PINUS Zapisi. 1997; (7):1-19.
12. Dimitrijević B, Vacić Z, editors. Dr Emerih Lindenmajer – život i delo. In: Zbornik radova 38. sastanka Sekcije za istoriju medicine Srpskog lekarskog društva, 26. oktobar 2013. godine. Beograd: Srpsko lekarsko društvo; 2013.
13. Lindenmaer E. Opis mineralni voda i njino upotrebljenje vaopšte, a ponaosob lekoviti voda u Knjažestvu Srbiji do sada poznati. Beograd: Pravitelstvenom knjigopečatnom Knjaž. Srpskog; 1856.
14. Roter-Blagojević M. Jan Nevole: prvi moderni arhitekta u Beogradu. Limes plus 2013; (2):129-48.
15. Peruničić B. Aleksinac i okolina. Beograd: SO Aleksinac; 1978.
16. Đurić-Zamolo D. Najraniji pravni propisi iz oblasti arhitekture i urbanizma u Srbiji XIX veka (1835–1865). In: Zbornik radova Gradska kultura na Balkanu (XV–XIX vek). Beograd: Balkanološki institut SANU; 1988. p.155-157.
17. Đorđević S. Hamam u Novom Pazaru. In: Zbornik radova Raška baština 1. Kraljevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Kraljevo; 1975. p.137-144.
18. Andrejević A. Dva novopazarska amama. In: Godišnjak Balkanološkog instituta Balkanika VII. Beograd: SANU; 1976. p.291-307.
19. Andrejević A. Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji. Kupolne džamije. Beograd: Institut za istoriju umetnosti; 1984.
20. Kreševljaković H. Banje u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Svjetlost; 1952.
21. Samardžić R. Beograd i Srbija u spisima francuskih savremenika XVI–XVII vek. Beograd: Istorijski arhiv Beograda; 1961.
22. Klinghardt K. Türkische Bäder. Stuttgart: Julius Hoffmann; 1927.
23. Mitrović G. Spas in Serbia, Hammams – old Turkish baths, Old spa baths complex in Sokobanja. In: Halacoglu Y, editor. XVth Turkish Congress of History, Ankara 2010. p.2119-2124.
24. Fon Herder S. Rudarsko putovanje po Srbiji 1835. godine (u izvodu u Beogradu 1845. fototipsko izdanje). Beograd: Službeni glasnik; 2014.
25. Knežević B. Oblast Banja prema opširnom defteru iz 1560. godine. Istorijski časopis. 1995/1996; (42-43):263-6.

Collaboration between Physician Emerich Lindenmayer and Architect Jan Nevole in Restoring the Sokobanja Turkish Bath

Gordana Mitrović, Marina Nešković

Institute for the Protection of Cultural Monuments of Serbia, Belgrade, Serbia

SUMMARY

The Sokobanja Turkish bath is an exceptional example of two-section baths and quite particular in its style, structure type and technology used. It is one of the two of the same type that remained in Serbia and the only one that has retained its original function. About its construction we learn from the Vidin sanjak defter from the second half of the 16th century. In the lavish built heritage inventory, Turkish baths are quite unique secular public structures, playing a prominent role in the development of health culture. Based upon their specific function, these baths possess a special architectural expression, are often monumental, decorative and imaginative in their forms and ornamentation. Prince Miloš initiated repair works of the Soko Banja baths and spa springs immediately after the settlement became a part of the Serbian Principality in 1834.

When work on restoring the men's baths started, a separate room with a tub was built for Prince Miloš, while the women's bath remained in ruins. In 1847, the Ministry of Interior sent Dr Emerich Lindenmayer and architect Jan Nevole, as an expert team, to assess the state of the hammam so that it could be included in the undertakings funded from the state budget. After the assessment and review of the existing issues and upon a detailed report submitted to the Ministry of Interior, complex repairs were conducted in 1850, according to Nevole's architectural design and his constant supervision. The approach implemented in the architectural renovation process was based on highly regarded principles of the time, thus preserving both the hammam's original function and its valuable architecture. **Keywords:** medicinal waters; Turkish bath; restoration; physician; architect